

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی
دانشکده علوم سیاسی
پایان نامه برای دریافت درجه دکتری (Ph.D)
رشته علوم سیاسی

موضوع:

تحول معنایی نظریه های دولت در فقه سیاسی شیعه (از مشروطه تا جمهوری اسلامی)

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر علی اکبر امینی

استادان مشاور:

جناب آقای دکتر محمد توحیدفام

جناب آقای دکتر عباسعلی رهبر

پژوهشگر :

احسان شاکری خوئی

سال تحصیلی:

زمستان ۱۳۹۰

تقدیم به:

همسر نجیب و مهربانم

تقدیر و تشکر

به رسم ادب و قدرشناسی، ضرورت دارد از تمام بزرگواران و اساتیدی که در آموختن دانش سیاسی از ابتدای تحصیل دانشگاهی تا به کنون، بر اینجانب حق داشته و منت گذارده اند سپاسگذاری نمایم.

با صداقت و احساس قلبی تمام، از استاد عزیزم آقای دکتر علی اکبر امینی که همواره با برخورد عالمانه، بزرگوارانه و با صبوری خاص، پدرانۀ تحملم کردند؛ متشکرم. از جناب آقای دکتر محمد توحیدفام، که تشویق ها و حمایت هایشان فراموش نشدنی است سپاسگذارم. در نهایت از استاد گرامی آقای دکتر عباسعلی رهبر متشکرم.

تعهد نامه اصالت رساله دکتری

اینجانب احسان شاکری خوئی دانش آموخته مقطع دکترای تخصصی به شماره دانشجویی ۸۴۸۱۱۰۸۴ در رشته علوم سیاسی که در تاریخ ۹۰/۱۱/۲۶ از رساله خود تحت عنوان تحول معنایی نظریه های دولت در فقه سیاسی شیعه (از مشروطه تا جمهوری اسلامی) با کسب نمره و درجه دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می شوم:

۱- این رساله حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲- این رساله قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط ومقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضاء:

بسمه تعالی

در تاریخ ۹۰/۱۱/۲۶

احسان شاکری خوئی دانشجوی دکتری علوم سیاسی از پایان نامه خود دفاع نموده و با نمره به
حروف و با درجه مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی دانشکده علوم سیاسی این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشکده تهیه شده است	
نام واحد دانشگاهی : تهران مرکزی	کد واحد : ۱۰۱
کد شناسایی پایان نامه : ۱۰۱۲۰۸۱۲۸۷۱۰۱۸	
عنوان پایان نامه : تحول معنایی نظریه های دولت در فقه سیاسی شیعه (از مشروطه تا جمهوری اسلامی)	
نام و نام خانوادگی دانشجو: احسان شاکری خوئی	شماره دانشجویی: ۸۴۸۱۱۰۸۴
رشته تحصیلی: علوم سیاسی	تاریخ شروع پایان نامه: نیمسال اول ۹۱- ۹۰
تاریخ اتمام پایان نامه: ۹۰/۱۱/۲۶	
استاد راهنما: جناب آقای دکتر علی اکبر امنی استادان مشاور: جناب آقای دکتر محمد توحید توحید فام و جناب آقای دکتر عباسعلی رهبر	
آدرس و شماره تلفن: تبریز - چهارراه ابوریحان - منظریه - دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه آزاد واحد تبریز گروه علوم سیاسی ۰۹۱۴-۱۰۶۸۰۲۵	
<p>چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش های اجرا و نتایج به دست آمده):</p> <p>فقه سیاسی شیعه به موضوعات و مسائل مختلف و متعددی می پردازد. یکی از این موضوعات و مسائل، موضع فقه سیاسی شیعه در باب دولت و نظریه پردازی در این ارتباط است. نظریه های دولت در فقه سیاسی شیعه به لحاظ تاریخی در ایران، با ظهور دولت صفوی آغاز می شود. از عصر صفوی تا حال حاضر، مقاطع، دوره ها و نظریه های مختلفی در خصوص دولت مطرح شده است. در رساله حاضر بطور مشخص به سه نظریه «سلطنت مشروعه»، «سلطنت مشروطه» و «ولایت مطلقه فقیه» در گستره و بازه زمانی مشروطه تا جمهوری اسلامی پرداخته شده است. پرسش محوری و کلیدی پژوهش آن است که چگونه می توان تحول معنایی نظریه های سه گانه ذکر شده را تحلیل و تفهم کرد؟ در پاسخ چنین گزاره و فرضیه ای طرح شده است که، نظریه های دولت در فقه شیعه، تحت تاثیر زمینه ها و بسترهای متعدد زبانی، معرفتی و محیطی و اجتماعی - سیاسی، تولید شده و تحول می یابد. به منظور فهم و رمزگشایی از ایده مطرح شده، الگو و چارچوبی روش شناختی پیشنهاد شده است. این الگو که مبتنی بر «کثرت گرایی روش شناختی» است با تاکید بر بحث «زمینه گرایی» از چهار زمینه زبانی و معرفتی، اجتماعی و محیطی، گفتمانی و قدرت بحث می کند. بر مبنای الگوی پیشنهادی، هر نظریه ای و در اینجا نظریه های دولت شیعی از دیالکتیک و تعامل میان نظریه پردازان و زمینه های چهارگانه (با تاکید بر نقش پر رنگ و اساسی زمینه) تولید می شود. در فصل دوم بطور مبسوط از بسترهای شکل دهنده به نظریه ها بحث شده است. نظریه سلطنت مشروعه در ارتباط با سنت اخباری گری، نظریه سلطنت شیعی و اصطلاحات مدرن اجتماعی و محیطی عصر قاجار شکل گرفته است. سلطنت مشروطه با سنت اصولی گری، خردگرایی و عقل گرایی، تحولات مشروطه خواهی و تجدد خواهی در ایران و جهان اسلام معنا می شود. و نهایتاً سنت عرفانی، فلسفی و فقهی ماخوذ از دیدگاه های ابن عربی، ملاصدرا و نظریه ولایت عامه فقیه، در کنار شبه مدرنیسم پهلوی و گفتمان های مذهبی و غیر مذهبی عصر پهلوی، بسترها و زمینه های ولایت مطلقه فقیه را شکل می دهد. در فصل نهایی رساله به فضای معنایی مختصات و ویژگی های نظریات سه گانه با تاکید بر نسبت این نظریه ها با بحث سنت و مدرنیته توجه شده است.</p>	
نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهشنامه دانشکده مناسب است _ مناسب نیست	تاریخ و امضاء

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات طرح

۱. بیان مساله..... ۲
۲. هدف های پژوهش (کلی و جزئی)..... ۳
۳. اهمیت موضوع پژوهش..... ۴
۴. سوال اصلی..... ۴
۵. سوالات فرعی..... ۴
۶. فرضیه..... ۵
۷. متغیرها..... ۵
۸. مدل پژوهش..... ۵
۹. روش پژوهش..... ۷
۱۰. قلمرو پژوهش..... ۷
۱۱. جامعه آماری و حجم نمونه..... ۷
۱۲. روش گردآوری اطلاعات..... ۷
۱۳. ادبیات و پیشینه..... ۸
۱۴. محدودیت ها و مشکلات پژوهش..... ۱۸
۱۵. سازماندهی پژوهش..... ۱۸

فصل دوم: روش شناسی

- درآمد..... ۲۱
- مدل پیشنهادی در روش فهم نظریه های سیاسی..... ۲۵
- فرآیند شکل گیری، تولید و تحول نظریه سیاسی..... ۳۳
- زمینه ها و بسترهای گانه..... ۳۵

۳۵	۱.زمینه زبانی و معرفتی.....
۳۹	هرمنوتیک، روش و زبان.....
۴۴	کوئنتین اسکینر و هرمنوتیک قصدگرا.....
۵۳	۲.زمینه اجتماعی و محیطی.....
۶۹	۳.زمینه گفتمانی.....
۷۸	۴.قدرت، مناسبات قدرت و شکل گیری نظریه سیاسی.....
۹۰	روش شناسی اجتهاد در فقه سیاسی.....

فصل سوم: کلیات و زمینه های تاریخی نظریات سه گانه دولت شیعی

۱۰۴	شیعه در تاریخ.....
۱۱۴	اقسام و منابع مطالعات اندیشه سیاسی اسلام.....
۱۱۹	فقه و فقه سیاسی ؛ معنا و مفهوم.....
۱۲۴	گونه شناسی دولت ها.....
۱۳۳	ادوار فقه سیاسی شیعه (نظریه های دولت شیعی).....

فصل چهارم: زمینه ها و بسترهای شکل گیری نظریه های دولت در شیعه (مشروطه تا جمهوری اسلامی

۱۴۰	گفتار اول: بسترها و زمینه های نظریه سلطنت مشروعه.....
۱۴۰	۱.زمینه های زبانی و معرفتی.....
۱۴۰	الف. سنت تاریخی؛ پیوند ایرانی - شیعی (توامانی دین و سیاست).....
۱۴۴	ب. اخباری گری (مبانی روشی و معرفتی).....
۱۵۲	ج. نظریه سلطنت شیعی در عصر صفوی.....
۱۶۱	۲. زمینه های محیطی و اجتماعی و گفتمانی.....
۱۴۱	الف. عصر ناصری و اصلاحات مدرن (بحران اجتماعی).....
۱۶۶	ب. گفتمان روشنفکران و افراد ذی نفوذ ایرانی.....

- ج. فعالیت جراید، انجمن ها و زنان و مدارس جدید..... ۱۷۵
۳. قدرت سیاسی و مشروعه خواهی..... ۱۸۲
- الف. ارتباط مشروعه خواهان با قدرت سیاسی..... ۱۸۲
- گفتار دوم: بسترها و زمینه‌های نظریه سلطنت مشروطه..... ۱۸۸
۱. زمینه های زبانی و معرفتی..... ۱۸۸
- الف. حوزه عراق و خرد گرایی..... ۱۸۸
- ب. مکتب فقهی - سیاسی شیخ انصاری..... ۱۹۳
- ج. اصولی گری (مبنای روشی و معرفتی)..... ۱۹۷
۲. زمینه های محیطی و اجتماعی و گفتمانی..... ۲۰۴
- الف. گفتمان های نواندیشی در جهان اسلام و عرب..... ۲۰۴
- ب. مشروطه خواهی در اروپا و بلاد اسلامی (عثمانی)..... ۲۱۳
- ج. فعالیت جراید، انجمن ها در نجف..... ۲۲۰
- د. روشنفکران و افراد ذی نفوذ..... ۲۲۴
۳. قدرت سیاسی و مشروطه خواهی..... ۲۲۹
- الف. استقلال مشروطه خواهان از قدرت سیاسی..... ۲۲۹
- گفتار سوم: زمینه‌های شکل گیری نظریه ولایت مطلقه فقیه..... ۲۳۳
۱. زمینه های زبانی و معرفتی..... ۲۳۳
- الف. تبار فقهی - سیاسی (سنت نراقی و جواهری)..... ۲۳۳
- ب. امتزاج عرفان و فلسفه..... ۲۴۲
۲. زمینه های محیطی و اجتماعی و گفتمانی..... ۲۴۸
- الف. شبه مدرنیسم پهلوی..... ۲۴۸
- ب. کمالیسم - اسلامیسم (تحولات جهان اسلام)..... ۲۵۵
- ج. گفتمان های روشنفکری (مذهبی و غیر مذهبی)..... ۲۵۸
۳. قدرت سیاسی و ولایت مطلقه فقیه..... ۲۸۳
- الف. استقلال از قدرت سیاسی..... ۲۸۳

فصل پنجم: فضای معنایی نظریه‌های سه گانه

۲۸۷.....	گفتار اول: فضای معنایی نظریه سلطنت مشروعه.....
۲۸۷.....	سلطنت مشروعه و ارکان دوگانه سلطان و فقیه.....
۲۹۷.....	سلطنت مشروعه در تقابل با مفاهیم مدرن و مشروطه.....
۳۲۱.....	گفتار دوم: فضای معنایی نظریه سلطنت مشروطه.....
۳۲۱.....	مشروطه علیه استبداد.....
۳۴۱.....	نواندیشی دینی و بسط و توسعه مفاهیم نوآئین.....
۳۶۷.....	گفتار سوم: فضای معنایی نظریه ولایت مطلقه فقیه.....
۳۶۷.....	کلیات و روند شکل‌گیری.....
۳۷۹.....	ولایت مطلقه؛ ادله اثبات و مختصات اصلی.....
۴۰۲.....	نتیجه‌گیری.....
۴۱۶.....	منابع و مأخذ.....

فصل اول

کلیات طرح

۱. بیان مساله

دولت به عنوان یکی از موضوعات محوری و کلیدی از دیرباز در مطالعات دانش سیاسی مورد توجه و عنایت بوده است. تئوری‌پردازی در این خصوص، عمری به درازای خود علم سیاست دارد. اگر زایش دانش سیاسی و فلسفه سیاسی را به صورت مدون و منسجم، در یونان باستان بدانیم - که البته به این صورت نیز هست - بحث نظری پیرامون چیستی، ماهیت، ضرورت و انواع دولت، به تلاش‌های تئوریک حکمای بزرگ یونان می‌رسد. تقدم یونانی‌ها در نظریه‌پردازی در دانش سیاسی و موضوعات پیرامون آن، به معنای نفی و انکار تلاش‌ها و کوشش‌های دیگر ملل و اندیشمندان نیست. به عنوان مثال در جهان اسلام و در اندیشه‌های متفکران مسلمان، ردپای محکم و استواری، در ارتباط با توجه به سیاست و دانش سیاسی می‌توان جستجو کرد. مکاتب و سنت‌های مختلف فکری، فقهی، کلامی و... در اسلام، به سیاست به عنوان یک واقعیت بیرونی و نیز به عنوان دانش نظری توجه نشان دادند. ماحصل و ثمره این توجهات زایش و تولید نظریه‌ها و دیدگاه‌های مختلف در ارتباط با موضوعات مهم سیاست و از آن جمله دولت بود.

اگر اسلام را در معنای آراء و اندیشه‌های مسلمانان فرض کنیم، می‌توانیم به دو سری نظریات در قالب دیدگاه‌های سیاسی مسلمانان اهل سنت و شیعه توجه نماییم. به دلایل عملی و واقعیت‌های بیرونی، اهل سنت در باب دولت و مدل‌های حکومت پیش‌تر و پیش‌تر از شیعه توجه نشان داده‌اند. البته شیعه نیز اگر چه متاخر بر اهل سنت ولکن به صورت جدی در چند سده اخیر به بحث دولت و حکومت و نظریه‌پردازی در این خصوص متمرکز شده است. فقه سیاسی شیعه یکی از سنت‌های پر دامنه و فربه در حوزه مطالعات شیعی در رابطه با نظریه‌پردازی حکومتی است. سنت یاد شده فقهی - سیاسی از عصر صفوی تا به امروز، به صورت جدی و اساسی و در قالب مکاتب و نحله‌ها و دیدگاه‌های مختلف بروز و ظهور داشته است. اگر از عصر صفوی بگذریم، بدون هیچ تردیدی در عصر قاجار و خصوصاً همزمان با حرکت مشروطه‌خواهی ایرانیان، شاهد شکل‌گیری و تحول در نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه بودیم. مواجهه و رویارویی نیروها و طبقات مختلف اجتماعی نظیر روشنفکران، علما و روحانیت، بازار، اشراف، تجار و قدرت سیاسی از یک سو و

جدال قدیم و جدید و به تعبیر بهتر، سنت و تجدد از سوئی دیگر، نظریه‌های دولت در شیعه را نیز به تکاپو، شکل‌گیری و تحول واداشت.

شکل‌گیری مدل‌های حکومتی مأخوذ از فقه سیاسی شیعه نظیر نظریه‌های «سلطنت مشروعه»، «سلطنت مشروطه» و موضوعات فقهی - سیاسی مانند ولایت فقیه، ولایت و وکالت، شرع و عرف و... مباحثی بود که عمده آن‌ها مسبوق به سابقه قبلی نبود. تداوم نظریه‌ها و دیدگاه‌های فقهی - سیاسی شیعه از عصر مشروطه تا به حال و خصوصاً با شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی که بر پایه نظریه‌ای فقهی - سیاسی شکل گرفت، حاکی از حیات و رشد و تحول نظریه‌های دولت در شیعه می‌باشد. در این رساله با موضوعیت بخشیدن و تجدید نظریات شیعه، به سه نظریه مهم دولت در فقه سیاسی شیعه در قالب «سلطنت مشروعه»، «سلطنت مشروطه» و «ولایت مطلقه فقیه» به چگونگی شکل‌گیری و تحول نظریه‌های یاد شده از عصر مشروطه تا شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی پرداخته می‌شود. استدلال و مدعای کلی، آن است که نظریه‌های دولت شیعی در گستره زمانی یاد شده، در پروسه‌ای زبانی و معنایی و تحت تأثیر زمینه‌های مختلف اجتماعی، زبانی و محیطی شکل گرفته و تحول یافته‌اند. چگونگی شکل‌گیری نظریه‌ها و آراء فقه سیاسی شیعه در خصوص دولت نیز تحول و تغییر آن موضوع محوری و اصلی در اثر حاضر است.

۲. هدف‌های پژوهش (کلی و جزئی)

عمده هدف از نگارش رساله حاضر داشتن فهمی روش مند از نظریه‌های سه گانه دولت در فقه سیاسی شیعه و در عصر مشروطه تا جمهوری اسلامی است. در کنار هدف یاد شده، قصد، نشان دادن این واقعیت است که علی‌رغم کم‌کاری‌ها و کم‌لطفی‌هایی که در حوزه مطالعات دینی و اسلامی و خصوصاً شیعی می‌شود، می‌توان از نظریه‌های دولت در شیعه سخن گفت. یکی دیگر از اهداف نگارنده، نشان دادن پیوند نظریه‌های سیاسی شیعه با واقعیت‌های زبانی، تاریخی و اجتماعی است و اینکه فقه سیاسی شیعه همگام با تحولات عینی و ذهنی، پویا شده و تغییر می‌یابد.

۳. اهمیت موضوع پژوهش

بخشی از دلایل اهمیت و انگیزه نگارنده در انتخاب و انجام پژوهش حاضر در عنوان قبلی آمد. ولی به طور خاص تر اهمیت و انگیزه رساله حاضر برای پژوهشگر از چند جهت می باشد. جهت اول و مهم ترین انگیزه، علاقه شخصی و تمرکز مطالعاتی و پژوهشی چندین ساله در ارتباط با اندیشه سیاسی در اسلام و مطالعات دینی می باشد. کاربردی بودن موضوع رساله و ارتباط آن با مسائل ایران از جمله دلایل انتخاب موضوع پژوهش بوده است. کمتر مباحث اندیشه ای در علم سیاست به طور جدی، ملموس و همه گیر در ارتباط با واقعیت های عینی و اجتماعی است. یکی از دلایل اهمیت رساله حاضر با شکل گیری نظام جمهوری اسلامی بر گرده های اندیشه های فقهی، معنا پیدا می کند. شرایط امروز و فردای ما با نظامی گره خورده است که حاصل تجربیات نظری و عملی فقه و فقها در ایران معاصر است. چه با این واقعیت موافق باشیم و چه نباشیم، الزاما باید این پدیده را بررسی نماییم. اهمیت رساله حاضر در تلاشی است که برای شناخت روش مند و اندیشه ای این مساله ارائه می کند. نکته آخر، به دلایل مختلفی که شاید نتوان همه آنها را در این مقال طرح کرد، اکثر رساله های دانشگاهی در ایران یا به مسائل غیر کاربردی و یا غیر ملموس می پردازد و در این میان رساله حاضر می خواهد به دور از این دو آفت باشد.

۴. سوال اصلی

شکل گیری و تحول معنایی نظریه های دولت شیعه از عصر مشروطه تا شکل گیری جمهوری اسلامی ایران به چه صورتی بوده است؟

۵. سوالات فرعی

۱. بر اساس چه مبنا و روشی می توان به تفسیر و تفهیم شکل گیری و تفهیم نظریه های سه گانه دولت در فقه سیاسی شیعه پرداخت؟

۲. پیشینه تاریخی و مفهومی فقه سیاسی و نظریه های دولت در شیعه به چه صورتی است؟
۳. زمینه ها و بسترهای شکل گیری و تحول نظریه های سه گانه سلطنت مشروطه، سلطنت مشروطه و ولایت مطلقه فقیه چه مواردی هستند؟
۴. فضای معنایی نظریه های سه گانه دولت در فقه سیاسی شیعه کدام ها هستند؟

۶. فرضیه

با عنایت به این که موضوع و روند رساله در فضای تفسیری و تفهومی می باشد: در صدد فهم و تفسیر چنین فرضیه و گزاره ای خواهم بود که، زمینه های زبانی، اجتماعی و محیطی و سیاسی موجود، از عوامل مؤثر بر شکل گیری فضای معنایی و تغییر و تحول در نظریه های سه گانه دولت در فقه سیاسی شیعه از حاکمیت نسبی دین در مشروطه به حاکمیت مطلق دین در ولایت مطلقه می باشند.

۷. متغیرها

با اذعان و تاکید مجدد بر اینکه در رساله حاضر بحث متغیرها- به دلیل خصیصه تفسیری موضوع بحث- بی معناست و لکن می توان به تسامح واسطردادی متغیرها را به قرار زیر بیان نمود:

متغیر مستقل:

زمینه های زبانی، اجتماعی و سیاسی

متغیر وابسته:

شکل گیری و تغییر معنایی نظریه های سه گانه دولت شیعی

۸. مدل پژوهش

بیان شد که فرضیه و گزاره طرح شده، درصدد اثبات و ابطال هیچ متغیری نیست و طبیعی است که یافتن روابط و مکانیسم های علی در دستور کار قرار نمی گیرد. از آنجایی که موضوع بحث و فرضیه

یاد شده در فضای فراپوزیتیویستی (فراعلی) و در عین حال کیفی و تفهیمی (تفسیرگرایانه) سیر خواهد کرد، فلذا به جای علت‌یابی و تعلیل میان متغیرها، از دلایل و چگونگی شکل‌گیری نظریه‌ها و تحول آن‌ها رمزگشایی و تفسیر خواهد شد. بر این اساس، با نگاهی روش‌شناختی و متدولوژیک، ضمن طراحی چارچوب روشی مناسب، داده‌ها و اطلاعات اسنادی و متنی، تفهم خواهد شد. با اذعان و اعتراف به این‌که صرفاً با یک متد و چارچوب روشی نمی‌توان تحلیل و تفهم جامع و واقع‌بینانه‌ای داشت، سعی شده تا با بهره‌گیری از روش‌های مختلف در قالب «کثرت‌گرایی روش‌شناختی»، با بهره‌گیری معقول و قابل دفاع، به تفسیر و تفهم نظریه‌های سه‌گانه دولت در شیعه پرداخته شود. روش‌ها و متدهای به کار گرفته شده، شامل طیفی از روش‌های زمینه‌گرا و زبانی هستند. هرمنوتیک قصدگرا و نیت باور کوئنتین اسکینر، گفتمان لاکلاوموفه و برخی از روش‌های مطرح در جامعه‌شناختی معرفت و شناخت، از جمله متدها و روش‌های به کار گرفته شده در تفسیر چگونگی شکل‌گیری نظریه‌ها و تحول آن‌ها می‌باشد. در روش‌شناسی استفاده شده در رساله حاضر، ادعا بر این نیست که صرفاً روش‌شناسی‌های مختلف با هم تلفیق، ترکیب و سنتز شده است. نگارنده با ارائه مدل پیشنهادی اولیه و خام، درصدد به دست دادن شاخصه‌ها و ضابطه‌هایی برای فهم معناشناختی نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه از مشروطه تا جمهوری اسلامی است. بدین منظور روش پیشنهادی خود را مستند به متدها و روش‌شناسی‌های یاد شده فوق‌الذکر نموده‌ایم.

چنین ایده و نگاهی به نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه تا جایی‌که مورد مطالعه و جستجو قرار گرفت، قبل از نگارش این رساله به صورت روش‌مند و غیرتوصیفی صورت نگرفته است. آثار چندی که در حوزه نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه تحریر شده است یا صرفاً به صورت تاریخی و توصیفی به بیان ویژگی‌ها و عناصر مورد تأکید آن‌ها پرداخته و یا با افقی فقهی و شریعت‌گرا به بیان صرف مختصات این نظریه‌ها پرداخته است. در اثر حاصر ارتباط معنادار و تعاملی زمینه (زبانی، محیطی و اجتماعی) با نظریه‌های دولت و تحول آن‌ها به بحث و بررسی گذاشته شده است. به بیان دیگر چگونگی خوانش و تفسیر نظریه‌ها دولت در شیعه از مشروطه تا جمهوری اسلامی ایران با نگاهی متدولوژیک مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفته است. از مشروطه

تا جمهوری اسلامی، به طور مشخص به سه نظریه سلطنت مشروع، سلطنت مشروطه و ولایت مطلقه فقیه می‌توان اشاره کرد.

۹. روش پژوهش

به روش تاریخی، تحلیلی و تفسیری (کیفی) به سامان خواهد رسید.

۱۰. قلمرو پژوهش

محدوده مکانی:

تمرکز اصلی ایران معاصر که البته به دلیل کشیده شدن بحث گاهی به جهان اسلام و خصوصا عراق (نجف) نیز توجه خواهد شد.

محدوده زمانی:

از عصر ناصری و به طور خاص نهضت مشروطه خواهی تا شکل گیری جمهوری اسلامی تداوم بحث خواهیم داشت.

۱۱. جامعه آماری و حجم نمونه

روش کار رساله آماری و کمی نیست فلذا این بخش معنا نخواهد داشت.

۱۲. روش گردآوری اطلاعات

اسنادی و کتابخانه ای (فیش برداری)

۱۳. ادبیات و پیشینه

در ارتباط با نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه، در سال‌ها و دهه‌های اخیر شاهد خلق آثار مختلف و متعددی می‌باشیم. در میان آثار پژوهشی و تحقیقی، به یک تقسیم‌بندی دوگانه و کلی می‌توان توجه نشان داد. دسته اول، شامل آثاری است که عمدتاً بصورت کلاسیک و مدرسی و توسط علما و فقهای دینی تحریر شده است. در این آثار عمدتاً با رویکرد فقه‌پژوهی و حوزوی، به نظریه‌های دولت و حاکمیت در شیعه پرداخته شده است. متدها و روش‌های به کار رفته در این آثار، ماخوذ از مباحث دینی و دانش‌هایی نظیر علم کلام، اصول فقه، علم‌الحديث و مواردی نظیر آن می‌باشد. در اغلب این آثار با ادله‌های فقهی و کمتر سیاسی، به مختصات، ویژگی‌ها و حدود و اختیارات نظریه‌های دولت شیعی پرداخته می‌شود. به بیان دیگر نگاه به نظریه‌های دولت شیعه، نگاهی از درون و توضیح و تبیین عناصر مورد تأکید این نظریه‌هاست. نکته مشترک بعدی در مجموعه آثار یاد شده، عدم نگاه تطبیقی، مقایسه‌ای و فرآیندی به نظریه‌های دولت در فقه سیاسی شیعه می‌باشد. در عمده آثار ذکر شده بصورت موردی یک نظریه و یا تئوری مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

از میان آثار دسته اول، به پژوهشگران و آثاری نظیر «دراسات فی ولایت فقیه و فقه الدوله الاسلامیه» در ۴ جلد و به زبان عربی، اثر حسینعلی منتظری می‌توان اشاره نمود. ترجمه فارسی این کتاب در ۵ مجلد و با عنوان «مبانی حکومت اسلامی» منتشر شده است. «نظام حکومت و مدیریت در اسلام» به قلم یکی از علما و فقهای بزرگ حوزه لبنان یعنی محمدمهدی شمس‌الدین تحریر شده است. احمد آذری قمی در دو مجلد به بحث ولایت فقیه از نگاه قرآن کریم و از دیدگاه فقهای اسلام توجه نموده است. کتاب «ولایت فقیه: ولایت فقاہت و عدالت» اثری است که عبدالله جوادی آملی از شاگردان و پیروان امام خمینی تألیف نموده‌اند. اثر دیگر در حوزه ولایت فقیه به خامه محمدهادی معرفت به نگارش درآمده است. محمדתقی مصباح یزدی در سال‌های اخیر و بعد از فوت امام خمینی آثار و دیدگاه‌های مختلفی را در ارتباط با حکومت و نظام سیاسی در اسلام بیان کرده است. آثاری نظیر «نگاهی گذرا به ولایت فقیه»، «نظریه سیاسی اسلام» در ۲ جلد که به ترتیب به بحث قانونگذاری و کشورداری پرداخته شده و «حکومت اسلامی و ولایت فقیه» از

جمله آثار قلمی مصباح یزدی است. کتاب «ولایت فقیه حکومت صالحان» تألیف نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی، از دیگر مکتوباتی است که بعد از انقلاب اسلامی نوشته شد. آثار اشاره شده، مهم‌ترین آثار دهه‌های اخیر در خصوص نظریه‌های دولت در شیعه می‌باشند که تمام نویسندگان آن از علما و فقهای شیعه هستند. بجز کتاب محمدمهدی شمس‌الدین، بقیه کتب یاد شده با محوریت نظریه ولایت فقیه، به طرح دیدگاه‌های خود پرداخته‌اند. شمس‌الدین با نگاهی تاریخی و فقهی، نظام سیاسی و دولت در اسلام را از منظر فرق و نحل مختلف اسلامی با استناد به متون دست اول تبیین می‌کند. ایشان در بخش مختصری به بحث ولایت مطلقه فقیه از نظر امام خمینی اشاره داشته و مبنای ولایت عامه فقها به این معنا که حکومت فقها تداوم حکومت امام معصوم بوده و ولایت امامت بر ولی فقیه نیز منتقل می‌شود، را رد کرده و دلایلی که بر این دعاوی، اقامه می‌شود را بیش از ادله فقهی، مبتنی بر دلایل سیاسی می‌داند (محمدمهدی شمس‌الدین، ۱۳۷۵، ص ۴۰۷). ایشان مدل پیشنهادی خود را «ولایت امت بر خود» طرح کرده و وعده می‌دهد که در آینده به ابعاد مختلف این نظریه بپردازد.

قسم دوم آثار و پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص نظریه‌های دولت در شیعه، توسط دانشگاهیان یا پژوهشگران حوزوی- دانشگاهی صورت پذیرفته است. از میان آثار اخیر، به کتب مختلفی نظیر «نظریه حکومت قانون در ایران» اثر سیدجواد طباطبایی، «نظریه‌های دولت در فقه شیعه» و «حکومت ولایی» توسط محسن کدیور، «نظام سیاسی و دولت در اسلام»، «دین و دولت در عصر مدرن (دولت اسلامی و تولیدات فکر سیاسی)» به همراه مقالات پرشماری در مجلات مختلف، توسط داود فیروزی و کتاب «تحول گفتمان‌های فقه سیاسی شیعه» تألیف جمیله کدیور می‌توان اشاره نمود.

در میان آثار قسم اول جامع‌ترین اثر در خصوص نظریه ولایت فقیه، متعلق به حسینعلی منتظری است. یکی از ویژگی‌های مهم این اثر، جامعیت آن و پرداخت مبسوط اثر به موضوعات و عناوین مختلف سیاسی در اندیشه‌های اسلامی است. منتظری در کتاب «دراسات» با پیش‌زمینه و نگاهی کاملاً فقهی به صورت تاریخی و فقهی و مستند به متون دست اول فقهی، سیر شکل‌گیری و تدوین نظریه ولایت فقیه را نزد فقهای بزرگ شیعه مطرح می‌نماید. به اعتقاد ایشان توجه به فقه

حکومتی نزد فقها و علمای متقدم شیعه نظیر کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید و ... بصورت جسته و گریخته و لابلائی کتب مختلف آنها یافته می‌شود. نزد فقهای اقدم (متقدمین از فقها)، فقه‌الدوله و فقه حکومتی، بصورت بابی مجزا و مبسوط مورد توجه نبوده است. منتظری با بررسی دقیق آثار و کتب فقهای بزرگ شیعه تا عصر حاضر به سه دوره مشخص امعان نظر دارد. عصر فقهای متقدم، عصر فقهای متأخر و عصر فقهای معاصر، سه دوره‌ای است که در دیدگاه حسینعلی منتظری مورد پژوهش و مذاقه قرار گرفته است. ایشان ضمن بازگویی نظرات مختلف و گاه متعارض درخصوص محدوده اختیارات و ولایت فقها، نظر مختار و مورد پذیرش خود را که در ادامه دیدگاه استاد خود امام خمینی است، تبیین می‌نماید. منتظری با تحلیل و اجتهاد ادله عقلی و نقلی در اثبات ولایت انتصابی فقها و ولایت عامه فقها، به ذکر ادله عمدتاً روایی وارد در این ارتباط می‌پردازد. یکی از نکات ارزنده این اثر، استفاده از روش‌شناسی و متد اجتهادی در ارائه مدل و نظریه دولت در فقه شیعه می‌باشد.

احمد آذری قمی، با محور قرار دادن مدل ولایت فقیه در نظریه‌های دولت در شیعه به خلق دو اثر، در این ارتباط دست زده است. در جلد اول کتاب «ولایت فقیه از دیدگاه قرآن کریم»، ایشان به دو بخش مجزا اشاره می‌کند. در بخش اول، بررسی و نقد نظرات مخالفین ولایت مطلقه و پاسخ به آنها با استناد به آیات مختلف قرآن کریم داده می‌شود. در بخش دوم بصورت ایجابی به اثبات ولایت فقیه از دیدگاه قرآن پرداخته می‌شود. آذری قمی عمیقاً اعتقاد دارد که بحث ولایت فقیه را از آیات مختلف قرآنی می‌توان استخراج نمود. بدین منظور ایشان ذیل هجده دلیل قرآنی که از آیات قرآنی مأخوذ می‌شود، به اثبات ولایت فقیه می‌پردازد. آذری قمی ضمن توجه به آیات قرآن، به اشکالی مهم پاسخ می‌گوید. اصل ایراد و اشکال این است که اگر ولایت فقیه بحث مهم قرآنی است، پس چرا با صراحت در قرآن از آن یاد نشده است؟ آذری قمی در پاسخ به این اشکال بیان می‌کند «به نظر ما شاید دلیل تصریح نکردن به ولایت فقیه در قرآن کریم این باشد که قرآن از حذف و انکار مستکبرین و طرفداران اسلام آمریکایی مصون بماند» (احمد آذری قمی، بی‌تا، ص ۱۳۲). در مجلد دوم از اثر ایشان، با نگاهی کاملاً توصیفی، ولایت فقها از دیدگاه فقهای شیعه در اعصار مختلف بررسی شده است.